निनेदयन् । वोढुमर्हति गोपस्तं विनयञ्चैव राजनि" इति । तङ्गवादिकम् । पशूनां दैवात् मरणे पालकस्य दोषाभावज्ञानोपायमाह व्यासः "मृतेषु च विशुद्धः स्याद् बालशृङ्गादिदर्शनात्" । आदिशब्देन कर्णादीनां ग्रहणम् । तथा च मनुः "कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्तिं स्नायुञ्च रोचनाम् । पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्" इति । अङ्गादि दर्शयेदिति क्वचित् पाठः । अङ्गः शृङ्गकर्णादिरूपञ्चिह्नम् । आदिशब्दः साक्षिसंग्रहार्थः । पशुषु मृतेष्वङ्गादिकं स्वामिने दर्शयेत् । रोचनादिकं यत्प्रयोजनं तत् तस्मै दद्याच्चेत्यर्थः । नष्टगवादिदानञ्च तत्स्वामिने मूल्यद्वारेण ज्ञातव्यम् । अतएव विष्णुः "दिवा पशूनां वृकाद्युपघाते पालेऽत्वनायति पालकदोषो विनष्टपशूनां मूल्यं स्वामिने दद्यादिति" । अनायति अनागच्छति । विनयद्रव्यप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः "पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते । अर्द्धत्रयोदपणः स्वामिनो द्रव्यमेव च" इति । अर्द्धत्रयोदशपणः अर्द्धरहितत्रयोदशपणः । सार्द्धद्वादशपण इति यावत् । उत्तरपदलोपी कर्मधारयः । यत् तु केनचिदर्द्धाधिकत्रयोदशपणो दण्ड इति व्याख्यातं तत् सार्द्धद्विमात्रादिषु अर्द्धत्रिमात्रादि महाभाष्यकारशब्दप्रयोगदर्शनादुपेक्ष्यम् । पालदोषमाह मनुः "अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति । यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत् किल्बिषं भवेत्" इति । अनायति उपद्रवनिवारणाय अनागच्छतीत्यर्थः । याम् अजाविकजातीयाम् । सुगमस्थलस्थविषयमेतत् । दुर्गमस्थलस्थविषये त्वाह स एव "तासाञ्चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथोवने । यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी" इति । अवरुद्धानां पालकेन स्थापितानामित्यर्थः । गवादिप्रचारणार्थं भूमिमाह याज्ञवल्क्यः "ग्राम्येच्छया गोप्रचारो भूमीराजवशेन वा" । ग्राम्येच्छया ग्रामीणजनवशेन राजेच्छया वा । गोप्रचारो गवां तृणादिभक्षणार्थं कियानपि भूभागोऽकृष्टः परिकल्पनीय इत्यर्थः । गवां स्थानासनसौकर्य्याय ग्रामक्षेत्रयोरन्तरमाह स एव "धनुः शतपरीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् । द्विशते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम्" इति । परीणाहशब्देनात्र सर्वासु दिक्षु अनुप्तशस्यस्थलं गृह्यते । एतादृशं धनुः शतं परिमितं ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं कार्य्यम् । खर्वटस्य शतद्वयपरिमितमित्यर्थः । खर्वटः अनेककारुकृषीवलयुक्तो ग्राम इति मदनरत्ने । माधवाचार्य्यैस्तु प्रचुरकण्डकसन्तानो ग्राम इति व्याख्यातम् । तत्र शस्योत्पत्तेः प्रागेवावरणं कार्य्यमित्याह कात्यायनः "अजातेष्वेव शस्येषु कुर्य्यादावरणं महत् । दुःखेन विनिवार्य्यन्ते लब्धस्वादरसा मृगाः" इति । एवं पशुनिवारणार्थं कृतेऽप्यावरणे तमतिक्रम्य पशुभिः शस्यादिविनाशे कृते कर्त्तव्यमाह मनुः "पथिक्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः । स पालः शतदण्डार्हो विपालं वारयेत् पशुम्" इति । पथिक्षेत्रे मार्गसमीपे क्षेत्रे । ग्रामान्तीये ग्रामसमीपवर्त्तिनि । सपालः पशुः पणशतदण्डार्हः तत्पशुपालः पणशतं दण्डनीय इत्यर्थः । अयञ्च दण्डः पशुपालने समर्थेन सता पशावनिवार्य्यमाणे वेदितव्यः । अतएव नारदः "उत्क्रम्य तु वृतिं यः स्याच्छस्यघातो गवादिभिः । पालः शास्यो भवेत् तत्र न चेच्छक्तो निवारयेत्" इति । आवरणाभावेनापरिहार्य्ये शस्योपघातेऽपि न पालस्य दण्डः । तथा च मनुः "तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि । न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम्" इति । अनेनावृतक्षेत्रशस्योपघाते पशुरक्षिणां दण्ड इत्यर्थादुक्तं भवति । अदीर्घकालप्रचारविषयमेतत् । दीर्घकालप्रचारे तु अपरिवृतेऽपि पशुपालो दण्डार्हो भवति । अतएवाल्पकालप्रचारे दोषाभावं दर्शयति विष्णुः "पथि ग्रामविवीतान्ते न दोषोऽल्पकालमिति" । पशुविशेषे दण्डपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः "माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी । दण्डनीया तदर्द्धं तु गोस्तदर्द्धमजाविकम् । भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद् द्विगुणो दमः । सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्" इति । परशस्यघातकारिण्या महिष्याः स्वामी अष्टौ माषान् दण्ड्यः । गोः स्वामी चतुरः । छागस्वामी मेषस्वामी च द्वौ । एतेषां पशूनां शस्यभक्षणादारभ्य तत्रैव उपविष्टानां स्वामी यथोक्तदण्डाद् द्विगुणं ग्राह्यः । विवीतस्थतृणाद्युपघातेऽपि शस्योपघातवद्दण्डनीयः । खरस्वाम्युष्ट्रस्वामी च महिषीस्वामिवद्दण्डनीयः । अत्र पशुस्वामिनो दण्ड इत्यभिधातव्ये महिष्यादिग्रहणं प्रतिपशुदण्डप्राप्त्यर्थम् । भक्षयित्वोपविष्टवत्साविषये यथोक्ताच्चतुर्गुणो दण्डः । तथा च स्मृत्यन्तरम् "वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः" इति । अत्रापराधानुसारेण दण्डनार्थं ताम्रिकमाषो ग्राह्यो न पुनः